

УДК 81’373.49

Ч.АЙТМАТОВДУН «КАССАНДРА ТАМГАСЫ» РОМАНЫНДА КОЛДОНУЛГАН ЭВФЕМИЗМДЕРДИН МААНИЛИК ТОПТОРУ

Сопонова Айнура Аскарровна - .Ш.Токтомаматов атындагы
Эл аралык университети, ага окутуучу
ainurasoponova@mail.ru

ГРУППЫ ЭФЕМИЗМОВ ПО СМЫСЛУ, ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ В РОМАНЕ Ч. АЙТМАТОВА «ТАВРО КАССАНДРЫ».

Сопонова Айнура Аскарровна - *Международный университет
им. К.Ш.Токтомаматова, ст. преподаватель*
ainurasoponova@mail.ru

SEMANTIC GROUPS OF EUPHEMISMS USED IN CH. AITMATOV'S NOVEL

Soponova Ainura Askarovna - International University Named
after K. Sh. Toktomamatov, Senior-teacher
ainurasoponova@mail.ru

Аннотация

Ар бир жазуучунун чыгармачылык чеберчилиги сөз каражаттарын ылгап, аны өз чыгармасында орду менен пайдалана билүүсүндө турат. Автор мындай каражаттарды колдонууда өтө кылдаттык менен иштейт. Мейли легенда болобу же кадыресе жашоодо колдонулган жөнөкөй сөз болобу, ал жазуучунун чыгармасына келгенде жанданып, өзгөчө боёк берип турат. Ошондой чыгармага боёк берип, анын жандуулугун арттырып турган дагы бир нерсе – чыгармадагы эвфемизмдер.

Эвфемизмдер адамдын көңүлүн оорутуп, катуу айтуучу сөздү жумшагыраак, башкача айтканда, сыпайы түрдө чагылдырып берет. Бул адамдардын жан дүйнөсүн жабыркатып алуудан сактаган элдин ички маданиятынан кабар берген сылык сөз каражаты болуп эсептелет. Тилде эвфемизмдер канчалык көп болсо, дисфемизмдер ошончолук аз колдонулат.

Биз, макалабызда жазуучунун «Кассандра тамгасын» карап чыгып, андагы колдонулган эвфемизмдердин маанилик тобуна токтолууну максат кылдык.

Ачкыч сөздөр: эвфемизм, дисфемизм, философия, чыгарма, сюжет, легенда,

Аннотация

Творческое мастерство каждого писателя заключается в его умении владеть средствами речи и правильно использовать их в своем произведении. Автор очень осторожен в использовании подобных слово сочетаний. Будь то легенда или простое слово, используемое в повседневной жизни, оно оживает и придает особый колорит, когда речь идет о творчестве писателя. Еще одна вещь, придающая произведению окраску и повышающая его жизненность, — это эвфемизмы в произведении.

Эвфемизмы могут ранить сердце человека и выразить резкое слово в более мягкой, то есть вежливой форме. Это считается вежливой формой речи, сообщающей о внутренней культуре народа, защищающей души людей от обид. Чем больше в языке эвфемизмов, тем меньше используется дисфемизмов.

В нашей статье мы рассмотрели авторское «Тавро Кассандры» и остановились на смысловой группе используемых в нем эвфемизмов.

Ключевые слова: эвфемизм, дисфемизм, философия, произведение, сюжет, легенда

Abstract

The creative skill of every writer lies in his ability to master the means of speech and use them appropriately in his work. The author is very careful in using such tools. Whether it is a legend or a simple word used in everyday life, it comes alive and gives a special color when it comes to the

writer's work. Another thing that gives color to the work and increases its vitality are euphemisms in the work.

Euphemisms can hurt a person's heart and express a harsh word in a softer, that is, polite way. It is considered a polite way of speech that informs about the internal culture of the people, which protects people's souls from being hurt.

The more euphemisms in a language, the less dysphemisms are used. In our article, we considered the author's “Cassandra's Tavro” and focused on the meaning group of euphemisms used in it.

Keywords: *euphemism, dysphemism, philosophy, work, plot, legend*

Киришүү. Роман 1994-жылы «Знамя» журналынын № 2 санына жарыяланган. 1996-жылы Мырзаян Төлөмүшовдун котормосунда өзүнчө китеп болуп кыргыз тилинде жарык көргөн. Атактуу жазуучунун «Кассандра тамгасы» аттуу философиялык чыгармасы өз учурундагы глобалдуу көйгөйлөрдүн туура багытта чечилбесе, келечекте жакшы нерсеге алып келбесин эскерткен. Бул – өз ичине көп көйгөйдү камтыган, кеңири масштабдуу, адамдын адамдык касиетин биринчи орунга койгон чыгарма. Автор чыгармада элдик кепти, анын өзгөчө жагдайларда колдонулуу жолдорун берүү менен каармандардын бейнесин эң сонун ачып берген. Анткени адамдын жакшы-жаман иштери да, акылгөйлүгү да, амалкөйлүгү да, даанышмандыгы, душмандыгы да анын сүйлөгөн кеби аркылуу даана көрүнүп турат.

Эл арасында кайсы бир сөздөрдү айтууга тыюу салынган учурлар кездешет. Мындай тыюу салуу илимде табу деген терминдик сөз аркылуу берилет. Мына ошол тыюу салынган же айрым одоно сөздөр жумшартылган сөздөр менен айтылат. Ал тил илиминде эвфемизм деп аталат. Б.Усубалиев айткандай: «Эвфемизм сөздөр оозеки кепте да кеңири колдонулуп, сүйлөөчүнүн сүйлөө маданиятынан кабар берип турат. Анткени ылайыксыз, орой, суук жана аты айтылыш керек болбогон сөздөрдүн ордуна сылык, сыпайы, жумшак же башка сөздөрдү таап ыгы менен колдоно билүү адамдын жүрүш-турушундагы коомдук этикалык нормалардан болуп эсептелет». [3:112-б.] Чынында да эвфемизмдер оройлуктун алдын алуу үчүн колдонулган каражаттар. Мындай сөздөр угуучунун көңүлүн оорутуудан жана айтуучунун ыңгайсыз абалынан куткарат, тагыраак айтканда, эки тарапка тең көңүлсүздүк абалын жаратпайт. Тилде эвфемизмдер канчалык көп колдонулса, дисфемизмдин жаралышына бөгөт болот.

Ошондой эле Г.Бексултанова: «Эвфемизмы употребляются для приукрашивания речи, для смягчения эффекта высказывания, а также для языковой корректности. В основе языковой корректности лежит старание не обидеть, не задеть чувства человека, сохранить его достоинство, хорошее настроение, здоровье, жизнь, что также является основной целью употребления вежливых форм» - деп белгилейт. [2:94-б] Демек, эвфемизмдер элдик маданияттын, салттын, үрп-адаттын жана сүйлөө маданиятынын негизинде сөздүк норма катары калыптанган, коомдо өз орду бар кептин сылык формасы десек болот. Мындай сылык айтуу – эл арасында улуу-кичүүнүн ортосундагы карым-катыш мамилесинде, маселесинде дайым колдонулуп келе жаткан көрүнүш. Дал ушундай элдик колоритти, элдик кептик маданиятты чагылдырып берүүдө чыгармачыл адамдардын коомдогу орду чоң.

Мезгил алмашып, коом алдыга жылган сайын өнүгүүнүн жогорку баскычтарында эвфемизм байма-бай колдонула баштады. Айта турган болсок, “өлдү” деген сөз ааламдан өттү, түбөлүк уйкуга кетти деген сыяктуу бир нече жымсал сөздөр менен алмаштырылып айтылып калды. (А.А.Реформатский)

Автор (А.А.Реформатский) учурда оорулардын аттарында, мергенчиликте, медицинада да сылык-сыпаа сөздөр көп колдонуларын, өнүккөн цивилизациялык коомдо аскердик жана дипломаттык чөйрөдө мамлекеттин же адамдын аты-жөнү так айтылбай, бир кошуна держава, N мамлекети же бир дипломаттык өкүл деген сыяктуу эвфемизмдер айтыларын белгилейт.

Ал эми жазуучунун «Кассандра тамгасы» романынын тилдик каражаттарына токтоло турган болсок, карапайым элдин сүйлөө маданиятын, башкача айтканда, кептик этикети аркылуу элдин жашоо образы, ой-туюму, бүгүнкүгө, эртеңкиге жана келечекке болгон көз карашы жана кыял-жоруктарынан бери даана көз алдыга картина сыяктуу тартылат.

Биз мында автордун каармандарынын тилдик кебине токтолуу менен андагы эвфемизм сөздөргө иликтөө жүргүзүүнү максат кылдык жана чыгармада кездешкен эвфемизмдерди мааниси боюнча топторго бөлүп кароону туура көрдүк.

Иликтөөнүн материалдары жана усулдары. Биз бул макалабызда сыпаттама жана байкоо жүргүзүү усулдары аркылуу темабызга анализ берүүгө аракет жасадык. Сыпаттама метод аркылуу тандалып алынган темага анализ жүргүзүү менен ага мүнөздөмө берилди. Изилденип жаткан предметтин аталышы такталып, алдыга коюлган изилдөөнүн максаты аныкталды. Башкача айтканда, Ч.Айтматовдун чыгармачылык тилиндеги эвфемизм сөздөр ишибизде иликтөөнүн объектиси катары каралды, ошондой эле алардын лексика-семантикалык жактан топторго бөлүнүшү иште сыпатталып берилди.

Байкоо жүргүзүү аркылуу биз тилдик каражаттардын ичинен ишибиздин темасына ылайык болгон фактыларды бөлүп алдык, тагыраак айтканда, эвфемизм сөздөрдүн маанисин ачып берүү үчүн тилдик материалдар тандалып алынды. Жазуучунун чыгармасындагы эвфемизмдерди бөлүп алып, аны төмөнкүдөй маанилик топторго ажыраттык.

Ар кандай жагдайды кабарлоочу эвфемизмдер

а) адамдын жаш өзгөчөлүгүн көрсөтөт: Футурологиянын *жашы эңкейип калган* апостолун жандап, каалгый жылган Рейндин боюндагы аскалардын фонунда сүрөткө түшүштү. [1:11-б.] Мында “карып калган же карып бараткан сөзү” жашы эңкейип калган деген сөз айкашы менен сыпайыланып берилди. Кыргыз элинин кептик фонунда көбүнчө “картайып калды” же «картаң» сөзү көп айтылбайт. Ал жашы өтүп калган, улгайып калган, бир топ жолду басып өткөн, жылды карыткан, аксакал, чачын бубак баскан, ак саамай деген сыяктуу эвфемизмдер менен алмаштырылып берилет. Ошондой эле дагы бир баса белгилеп кетчү жагдай кыргыз тилинде улгайган улууларга гана эмес, жаштарга карата да жаш өзгөчөлүгүн көрсөткөн сыпайылык көп эле кездешет. Мисалы, орто жаштагы зайып, беш көкүл кыз, секелек кыз, бой тартып калган бала, күлгүн курак, кер мурут, эр ортону, чырымтал эт ж.б.

б) адамдын мүнөзүн, кыялын чагылдырып көрсөтөт: Бул жагынан Ордок *камчы салдырбайт*. Ал шылуун, *терең эмес, келесоо да эмес*. [1:59-б.] *Камчы салдырбайт* сөзү кепте ар кандай жагдайда көп колдонулат, мисалы: алдына эч кимди өткөрбөгөн, чыйрак, максатына жетүү үчүн аракеттенген, эч кимге сөз бербеген, башкача айтканда, кыйын чыкма адамдарга карата колдонулат. Ал эми биздин текстте деле алдына эч кимди өткөрбөйт маанисинде берилди, бирок кандайдыр бир көмүскөдө жашырынган «кандай жол менен болсо да, жеңишке жетет» деген сыяктуу ой камтылып тургансыйт, ошондуктан эвфемисттик маани бар деген ойдо кошууну эп көрдүк. Ошондой эле *терең эмес, келесоо да эмес* деген сөз билимдүү эмес, билими тайкыраак бирок мээси иштейт деген одоно сөз жумшагыраак айтылуу менен баяндалды.

в) метонимиялык эвфемизмдер (гр.кайра атоо, б.а. бир-бирине кандайдыр бир алакасы бар, бирок окшошпогон предметтин белгилери алмашылат.): Бирок сөз ал жөнүндө эмес,

канткен менен да алар – оркестр, ал эми арияны аткаруучу – сенин дымагы күчтүү, досун, башкача айтканда мен! [1:61-б.] Бул сүйлөмдөгү оркестр (чыгарманы түрдүү аспаптарда кошулуп аткаруучу музыканттар коллективи) – ар түрдүү топтогу, кесиптеги адамдардын тобу, ал эми ария негизги ролдогу адам, б.а. сүйлөөчүнүн өзү. Мында карапайым калкты оркестрге, ал эми өзү арияны аткаруучу фигура катары көрсөтүлүп жатат.

Биздин американын шайлоочулары, өзүң билесиң, өтө эле такымчыл, ал турсун чаарбаш эмеспи! [1: 68-б.] Чаарбаш – айтканын бербеген, көк же өжөр, анча-мынчада жаңжал чыгарууга чейин барган адам. Американын жалпы элинин же жашоочуларынын мүнөзү бир гана чаарбаш деген сөз аркылуу мүнөздөлүп, талапчыл, беттегенин бербеген, суроолорго так жооп күткөн калк экендиги баса көрсөтүлдү.

Анын көз алдында баары базарга айланды да калды.[1:116-б.] Базарга айлануу – башаламан, чаржайыт, тартиптен чыгып кетүү маанисин билдирген башкаруу байланышындагы сөз айкашы. Мисалда негизги каарман Оливер Ордоктун айтылган сөздөрүн, чакырыктарын кулак салып укпай, өз билгенин бербеген, бири-бирин укпай ызычууга түшүп калган элдин абалы баяндалды, башкача айтканда, тартипсиз, бири-бирине баш ийбеген, кулак угуп, көз көргүс жагдай же чыгарманын тили менен айтканда, бул сансыз малдын туяктары, сүрмө топ, бул бир жапайы көрүнүш.

Философиялык эвфемизмдер

а) генге байланыштуу; ымыркай жарык дүйнөгө биологиялык жаныбар-индивид катары келет. Аны курчап турган сырткы дүйнө, баланын жаш курагы, өнүгүү жагдайлары адам жашоосунда сөзсүз эске алынат. Өнүгүп-өсүүнүн татаал жолун басып өтүп, андан кийин гана адам инсанга айланат. Өнүгүү табияты – коомдун жана адам ойлоосунун ажырагыс бөлүгү. Алардын жөнөкөйдөн татаалга өтүшү, жаңынын төрөлүшү – бул эскинин өлүшү, башкача айтканда, кыйроо, жок болуу. Мисалы, Ал эч нерсе жоготпойт, анын кылчактаар да эч нерсеси жок, ал тексиз, анын Мекени – ага айнек идиштерден жашоо берген система. Ошондуктан ал кнопканы басарда солк этип койбойт. Кеп, ким биринчи болорунда – ким өстүрүп чыгарган иксрод озунуп ядролук сокку урат! [1:256-б.] Башка эч нерсе, ашык эч нерсе жок, бардык инкубалар убактылуу пайдаланууга алган жатын катары гана мааниге ээ. [1: 257-б.] Бул сүйлөмдөр тексиз, жек-жааты жок адам жөнүндө кабарлап жатат. Эгер ошондой адамдар дүйнөгө келсе, жашоо кайсыл жакка оойт, оңгобу же солгобу? Кеп ошондо. Мында иксрод белгисиз адам, башкача айтканда, жасалма жол менен пайда болгон тексиз жан. Фуртуролог Филофей:(өзүн тексиз деп эсептейт) « Мен тагдырдын буйругу менен иксроддун өзү болуп калдым»-дейт. [1:250-б.] Мисалда көрүнүп тургандай инкубалар, иксроддор – жумшартылган эвфемизмдер.

б) адамдын жеке тагдырына байланыштуу: Филофей бүткүл дүйнөнүн, ошол учурда телеэкрандын алдында отургандардын баарынын көз алдында жашоо менен кош айтышты.[1: 218-б.] Адам өз жанын өзү кыйып жатканына күбө болуп отурушканын баары түшүнүп турду. [1:218-б.] Менин өмүр сапарым карыды – ичер суум бүтөрүнө саналуу гана убакыт калды. [1: 220-б.] Берилген мисалдарда бир эле «өлүү» деген сөз бир нече вариантта берилген: жашоо менен кош айтышты, өз жанын өзү кыйды, өмүр сапары карыды, ичер суум бүтөрүнө саналуу гана убакыт калды. Бир караганда жөнөкөй эле сөз болгону менен ар бир мисалда адамдын өмүрү менен байланышкан философиялык түшүнүктөр бар. Кыргыз тилинде «өлдү» сөзүнүн бир нече варианты колдонулат. Айта турган болсок, өмүр менен коштошту, жарык менен кош айтышты, ааламдан өттү, узак сапарга кетти, кайтпас жолго чыкты, ичер суусу бүттү, өмүр жолу аяктады, түбөлүк уйкуга кетти, жаны үзүлдү, тилден калды ж.б.

в) табият көрүнүштөрүнө салыштыруу менен: Эми ишенип отурам, мына, эми менин дарыям жок. Токтоду, соолду ал дарыя, мен болсо жээкке серпилип кала бердим... [1: 198б.] Чыгармада соолуган дарыя адам жашоосунун токтогонун кабарласа, жээкке серпилип калуу-жалгыздык. Болгондо да көкүрөк бошогон жалгыздык, жан дүйнөнүн жалгыздыгы.

Адам жашоосунда табият негизги орунду ээлейт, адам аны менен эриш-аркак жашайт. Ошондон улам адам баласынын ой жоруусу да, түбөлүктүүсү да аны менен байланышта болот. «Өзүмдү өзүм өлтүрөм» деген орой сөз өмүр жолумду аяктайм деген жумшагыраак сөз менен, башкача айтканда эвфемизм менен алмаштырылды.

г) тагдырга б.а. жогорку күчкө байланыштыруу менен: Ар бир адамдын өмүрү менен байланышкан бардык эле нерсе сыяктуу, менин *Өкүм күнүм* мени менен кошо келет. Мен *Өкүм күндү* өзүмө өзүм белгиледим, менин кайгылуу артыкчылыгым да, кайткыс жазмышым да ошондо. [1:220-б.]

д) адамдын жекече чечими аркылуу: Дагы кайталайм: Сиз майдан талаасындагы *жалгыз жоокерсиз*. [1:160-б.] Мисалдагы «жалгыз жоокерсиз» сөз айкашы эч ким жок, бир дагы кол сунган пенде жок, эч кандай жардам да жок деген маани жогорку мисал аркылуу сыпайыланып берилди. Жөнөкөй угулган сөздүн адамдын психикасына, жан дүйнөсүнө кандай таасир калтырары баарыбызга эле маалым.

Жалган илимди жайылткан желмогузду жаткан жеринде жайлайбыз! [1:185-б.] Мен азыр ачык космоско чыгам да, өмүр жолумду аяктайм. [1:215-б.] Мен жок болушум, *жашоодон кол үзүшүм керек*. [1:121-б.] Бир аздан кийин мен станциядан боюму таштайм, секирем. Жерден алыс. Өтө алыс. Ошентип *үнүм өчөт*. [1:222-б.] Мисалдарда жеке адамдын чечими аркылуу берилген «жайлайбыз», «үнүм өчөт», «жашоодон кол үзүшүм керек» деген эвфемизмдер колдонулду. Алардын мааниси айтпаса да түшүнүктүү.

Контексттик эвфемизмдер

а) тыныш белгилер аркылуу. Айрым учурда айтылуучу ой көп чекит аркылуу берилет: Эгер Филофей кол жеткен жерде болгондо, анда алар аны... [1:179-б.] . Роберт Борктун башы шылк дей түштү... [1:192-б.] Вертолет оорукана борборунун үстүнөн төмөндөй баштады, бирок кеч болуп калган эле... [1:193-б.] Энтони Юнгер асманга көз жиберди да, ойлоп койду: экөө тең чындык жолуна түшүп, маңдайларына жазылган жайды ээлешти, бири – космос мейкиндигинен, экинчиси – жер катмарынан, түбөлүктүүлүктүн кучагынан жай табышты... [1:218-б.]

б) автордук баяндоо аркылуу: Алар өмүрүндө биринчи ирет жүз көрүштү жана ошол замат кош айтышты. Биротоло, түбөлүккө. [1:218-б.]

Талкуулар жана жыйынтык. Жогорудагы материалды карап чыгып, Ч.Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романындагы эвфемизмдерди маанилик топтору боюнча төмөндөгүдөй жыйынтык чыгардык:

- эвфемизмдер оозеки жана жазуу кебинде байма-бай колдонулган көркөм каражаттардын тобун түзөт;
- бир сөздүн бир нече вариантта колдонулуусу аркылуу синонимдик катмарды түзөт;
- орой, одоно сөздөрдүн ордуна колдонулган, айтылуучу ойдун, сөздүн сылык формасы;
- адамдын көңүлүн оорутуп алуудан сактаган сыпайы сөз каражаты;
- табунун (тыюу салынган сөздөрдүн) жана вульгардык (орой, одоно) сөздөрдүн ордун алмаштырган сөз же сөз айкашы.

Корутунду. Эвфемизмдердин алгачкы калыптануу мезгилине назар салсак, Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен башталып, бүгүнкү күнгө чейин өсүп-өнүгүп отурат. Эвфемизмдердин лексикологиянын бир бутагы катары калыптанышында эң башкысы алардын маанилик жагына көңүл бурулат. Ошондуктан биз, ишибизде эвфемизмдердин колдонулушуна, маанисине токтолуп, факты-материалдардын негизинде ачып берүүгө аракет жасадык. Ошону менен бирге эвфемизм сөздөрдүн берген маанилерине карай кеңири комментарийлөөгө аракет жасадык. Эвфемизмдер коомдогу жашоочулардын жүрүм-турумун, өз ара мамилесин, карым-катышын, сүйлөшүү кебин чагылдырган каражаттардын бири сыяктуу көркөм чыгармаларда көп колдонулат.

Ал эми өз алдынча турганда эвфемизм катары колдонулбай, сүйлөмдүн тизмегинде колдонулган сылыктык, жымсал маанисиндеги сөздөрдү контексттик эвфемизмдер дейбиз. Тематикалык жактан: адамдын мүнөзүнө карата колдонулган эвфемизмдер, кишинин сырткы көрүнүшүнө карата пайдаланылган эвфемизмдер, кишинин сапатына карай айтылган эвфемизмдер, адамдын касиетин баяндоодо колдонулуучу эвфемизмдер, психологиялык абалга, эмоционалдык жагдайга карата айтылган эвфемизмдер деп бир топко бөлүп карасак болот.

Ошондой эле сөзүбүздүн аягында эвфемизмдер оозеки же прозалык чыгармаларда гана эмес, поэзияда, драмалык, публицистикалык, сатиралык чыгармаларда да кеңири кезигерин белгилеп кеткенибиз туура.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 6-том. Б.: Бийиктик, 2009. – 572 б.
2. Бексултанова Г.А. Понятие вежливости в немецком и кыргызском языках. – Бишкек: «Бийиктик», 2009. – 168стр.
3. Шакирова М.Р. Кыргыз тилиндеги колдонулушу чектелген лексика (К.К.Юдахиндин сөздүгү боюнча). – Б.: Maxprint, 2015.
4. .Ж.Мамытов, З.Кулумбаева Азыркы кыргыз тили. Лексикология Ф: «Мектеп» 1971-ж, 110-бет.
5. А.Сапарбаев Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Б: «Кыргызстан-Сорос», 1997